

סיכום ההבדלים העיקריים

- א. בפרשייה הראשונה פותחת מצוות שלוש רגלים בציווי הכללי "שלוש רגלים תִּחַג לי בשנה" (פס' יד). לעומת זאת, בשנייה לא מופיעה מצווה כללית של חגיגת הרגלים, אלא מיד פותחת התורה במצוות חג המצות.
- ב. בפרשייה הראשונה מופיעות מצוות חג השבועות וחג הסוכות בסמוך למצוות חג המצות, ובשנייה מפרידות ביניהן מצוות הבכור ומצוות השבת (פס' יט-כא).
- ג. במצוות ראיית פני ה' נוסף בפרשייה השנייה הכינוי "אלהי ישראל" (פס' כג), לכינוי "האדן ה'" המופיע בראשונה (פס' יז). כמו כן נוספה שם ההבטחה "ולא יחמד איש את ארצך בעלתך לראות את פני ה' אלהיך" (פס' כד), הבטחה שלא נאמרה בפרשייה הראשונה.

נידרש תחילה לבריור המסגרות שבהן ניתנו שני ספרי הברית, ושבהן מופיעות שתי פרשיות אלו.

מקומו של ספר הברית במסגרת הסיפור על מעמד הר סיני

המצוות שבפרשת משפטים נאמרו בתורת דברי הברית שכרת ה' עם ישראל בסיני. כניסת ישראל לברית וקבלת תנאי הברית עליהם נעשות בשני שלבים. לפני מעמד הר סיני מציג להם ה' את העניין הכללי של קבלת בריתו, כדי שיחליטו אם הם חפצים בה. כרקע לכך מעמיד ה' את האירועים שקדמו לעמידתם לפני הר סיני - הוצאת ישראל ממצרים והבאתם אל הר סיני, ובעקבות זאת הוא קורא להם לקבל עליהם את בריתו. קבלת הצעת הברית על ידי ישראל "כל אשר דבר ה' נעשה" (י"ט, ח) מובילה למעמד הר סיני, הכולל את שמיעת עשרת הדיברות, שהם המצוות הכלליות ביותר. לאחר המעמד ניגש משה אל ה' ושומע ממנו קובץ רחב של מצוות, וגם אותן עליו להציג בפני העם, כדי שיבחרו אם הם מקבלים עליהם לא רק את המצוות הכלליות, אלא גם את כל דקדוקי המצוות הכלולות בברית עם ה'. הביטוי "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם" (כ"א, א) שבתחילת פירוט המשפטים, מקביל במשמעותו ל"וישם לפניהם את כל הדברים האלה" (י"ט, ז) שלפני מעמד הר סיני. ואף תגובת העם על שתי הצעות מנוסחת באותה לשון: "כל אשר דבר ה' נעשה" (י"ט, ח; כ"ד, ז).¹

1. על הקבלות אלו ראה: א' טוויג, מתן תורה בסיני, ירושלים תשל"ז, עמ' 86-85.

נציג את שני השלבים זה כנגד זה:

לאחר מעמד הר סיני (פרקים כ"ד-כ"ז)
 וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה כֹּה תֹאמַר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
 אַתֶּם רְאִיתֶם כִּי מִן הַשָּׁמַיִם דִּבַּרְתִּי עִמָּכֶם. לֹא
 תַעֲשׂוּן אִתִּי אֱלֹהִי כְסֹף וְאֱלֹהֵי זָהָב לֹא תַעֲשׂוּ
 לָכֶם... (כ', יח-ט).

לפני מעמד הר סיני (פרק י"ט)
 וַיִּקְרָא אֱלֹהֵי ה' מִן הַהָר לֵאמֹר כֹּה תֹאמַר
 לְבֵית יַעֲקֹב וְתֹגִיד לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל. ² אַתֶּם
 רְאִיתֶם אֲשֶׁר עָשִׂיתִי לְמִצְרַיִם וְאִשָּׂא אֶתְכֶם
 עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים וְאָבִיא אֶתְכֶם אֵלַי. וְעַתָּה אִם
 שָׁמוּעַ תִּשְׁמָעוּ בְּקִלִּי וּשְׁמַרְתֶּם אֶת בְּרִיתִי
 וְהִייתֶם לִי סִגְלָה מִכָּל הָעַמִּים כִּי לִי כָּל
 הָאָרֶץ: וְאַתֶּם תִּהְיוּ לִי מִמְּלַכַת כְּהַנִּים וְגוֹי
 קְדוֹשׁ אֵלֹהֵי הַדְּבָרִים אֲשֶׁר תִּדְבַּר אֶל בְּנֵי
 יִשְׂרָאֵל (ג-ו).

וְאַלֶּה הַמְשַׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשִּׂים לְפָנֶיהֶם. כִּי
 תִקְנֶה עֶבֶד עֶבְרִי... (כ"א, א-ב).
 וַיָּבֵא מֹשֶׁה וְיִסְפָּר לָעָם אֶת כָּל דְּבָרֵי ה' וְאֵת
 כָּל הַמְשַׁפָּטִים (כ"ד, ג).
 וַיַּעַן כָּל הָעָם קוֹל אֶחָד וַיֹּאמְרוּ כָּל הַדְּבָרִים
 אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' נַעֲשֶׂה... וַיִּקַּח סֵפֶר הַבְּרִית
 וַיִּקְרָא בְּאָזְנֵי הָעָם וַיֹּאמְרוּ כָּל אֲשֶׁר דִּבֶּר ה'
 נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע (שם, ג-ז).

וַיָּבֵא מֹשֶׁה וַיִּקְרָא לְזִקְנֵי הָעָם וַיִּשָּׂם לְפָנֶיהֶם
 אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר צִוְּהוּ
 ה' (ז).
 וַיַּעֲנוּ כָּל הָעָם יַחְדָּו וַיֹּאמְרוּ כָּל אֲשֶׁר דִּבֶּר ה'
 נַעֲשֶׂה (ח).

קובץ זה של מצוות, המוצג לפני ישראל לאחר מעמד הר סיני, נכתב בידי משה על ספר (כ"ד, ד). מתוך ספר זה קורא משה בפני העם במעמד כריתת הברית, ועל שם זה הוא מכונה "ספר הברית" (שם, ז). אף הדברים שבפרשת כי תשא דברי ברית הם הנכתבים על ספר - "כתב לך את הדברים האלה כי על פי הדברים האלה פָּרַתִּי אֶתְךָ בְּרִית וְאֵת יִשְׂרָאֵל" (ל"ד, כז).

חזרה זו על דברי הברית מובנת ביותר בעקבות הפרתה על ידי ישראל בחטא העגל. לאחר שמתרצה ה' למשה לכרות ברית חדשה עם ישראל - "ויאמר הנה אנכי

2. על פסוק זה דרשו חכמינו (מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דבחדש יתרו פרשה ב, מהד' הורוויץ עמ' 207: "כה תאמר לבית יעקב, אמור בלשון רכה, אמור ראשי דברים לנשים; ותגד לבני ישראל, ותדקדק עמהם". ועיין רש"י (י"ט, ג) שהביא דרשה זו, וביאר שהבסיס שלה בכתוב הוא הביטוי "ותגד", שדרשוהו חכמים (בבלי שבת פז ע"א ביחס לפסוק ט) "דברים שקשים לאדם כגידין". ואולם במכילתא לא מופיעה דרשה זו, ונראה שיש לבאר שבסיס הדרשה הוא ההקבלה שבין פניית ה' לישראל שלפני מעמד הר סיני, לפנייתו אליהם לאחר המעמד. הפנייה המקדימה את המעמד כוללת גם את הכינוי "בית יעקב", שדרשוהו חכמים כמתייחס לנשים, וגם את הכינוי "בני ישראל", ודבר ה' כולל רק 'ראשי דברים'. לעומת זאת הפנייה שלאחר מעמד הר סיני, אינה כוללת אלא את הכינוי "בני ישראל", ודבר ה' כולל את ספר הברית כולו, שבו דקדוקי מצוות רבים.

פרת ברית (ל"ד, י), הוא חוזר בפניו על מצוות הברית שהופרה, ומצווהו לכותבן שנית על ספר.³

הבדלים נוספים בין ספר הברית הראשון והשני

לעיל פורטו מספר הבדלים פרטיים בין המצוות הכרוכות בשלוש רגלים שבספר הברית הראשון לבין אלו שבשני. נעמוד כאן על שלושה הבדלים כלליים בין שני ספרי הברית:

- א. הראשון ארוך באופן ניכר מהשני.
- ב. הראשון חותם בנושא שכר ועונש,⁴ והשני אינו עוסק אלא במצוות עצמן.
- ג. השני פותח באזהרות מפני התקרבות לגויי הארץ ומאריך בהצגת החשש של עבודת אלוהיהם כתוצאה מהתקרבות זו, ורק בחתימת האזהרות אלה מופיע בו איסור עשיית אלוהי מסכה (ל"ד, יז). לעומת זאת, הראשון אינו מזהיר מפני ההתקרבות לעמי הארץ אלא במסגרת פרשת השכר והעונש, תוך כדי התייחסותו לכיבוש הארץ. האזהרות שבפתיחתו מתייחסות לעשיית פסלים לצורך עבודת ה', כפי שעולה מהפסוק המקדים - "כי מן השמים דברתי עמכם" (כ', יט), וכן מהדגש על עשיית מזבח פשוט העשוי מאדמה לצורך עבודת ה' (שם, כא).⁵

סיבת ההבדלים בין הספרים - חטא העגל

נראה שההבדל הגדול בין אורכם של שני ספרי הברית נובע מכך שספר הברית הראשון עוסק בשני סוגים כלליים של מצוות: א. מצוות שבין אדם למקום; ב. משפטים ומצוות חברתיות.⁶ הספר פותח במצוות מהסוג הראשון (כ', יט-כג), עובר למשפטים (כ"א - כ"ב, טז) ולמצוות החברתיות (עד כ"ג, יב),⁷ ובסיום חוזר

3. ראה להלן, הערה 11.
4. בדומה לסופו של ספר דברים - פרשת הברכה והקללה (פרק כ"ח).
5. וכן הבינו חז"ל אזהרות אלה (עיין רש"י על פסוק יט ורשב"ם על פסוק כ).
6. וראה: מ' ברויאר, 'פשוטו של מקרא - סכנות וסיכויים', המעיין יח, תשל"ח, עמ' 10 (המאמר התפרסם גם בתוך: א"א סימון [עורך], המקרא ואנחנו, תל אביב תשל"ט. ראה שם, עמ' 163), שעמד על כך שסדרן של מצוות 'ספר הברית' מושפע באופן כללי מסדרם של עשרת הדיברות (בדומה לכך כתב שם ביחס לסדרו של נאום המצוות בספר דברים).
7. אמנם בכ"ב, יז-יט, ושם, כז-ל, מופיעות מצוות שבין אדם למקום. וראה אבן עזרא על פסוקים אלה, שניסה להתמודד עם שילובם במסגרת זו. ואולי ביחס למצוות הבכור ואיסור אכילת טרפה יש לבאר שמקומם קשור לביטוי החוזר בהם - "תתנו ל", "תתנו ל", "תהיון ל". לעומת העיסוק הנרחב בחיובי תשלומים כלפי אדם - "ישלם... לרעהו" (כ"ב, ח), "ישלם לבעליו" (שם, יא), "תשיבנו לו" (שם, כה) - שבחלק הזה של ספר הברית, מעמידה התורה את

למצוות שבין אדם למקום (כ"ג, יג-יט). בהקדמת המצוות שבין אדם למקום למשפטים ולמצוות החברתיות, הולך ספר הברית בעקבות הסדר המקביל של עשרת הדיברות.⁸ את החזרה למצוות שבין אדם למקום בסופו, ייתכן שיש לתלות בפרשת השכר והעונש שבחתימת ספר הברית, פרשה הקשורה ליחסי ה' וישראל, ולכן ראוי להצמידה למצוות שעיקרן יחסים אלה.⁹

ונראה שהפסוק "ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיק" (כ"ג, יג), המוצב במעבר בין המצוות החברתיות למצוות שבין אדם למקום שבחלקו האחרון של ספר הברית, נועד להפנות אותנו חזרה למצוות שבהן פתח הספר: "לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב... בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך" (כ', כ-כא). ונראה שלמצוות מסוג זה כוונתו באזהרה החוזרת "ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו".¹⁰

בחטא העגל הופר רק החלק של הברית העוסק במצוות הנוגעות לעבודת ה', ולא הופר החלק העוסק במשפטים ובשאר המצוות שבין אדם לחברו, ולכן ספר הברית החדש אינו כולל אלא חזרה על המצוות שבין אדם למקום.¹¹ הוא פותח באזהרה הכללית "שמר לך את אשר אנכי מצוך היום" (ל"ד, יא),¹² חוזר בהרחבה על האיסור לכרות ברית עם יושבי הארץ, שגם הוא פותח ב"השמר לך" בדומה לפתיחת הספר, ומצווה על השמדת אליליהם. מצוות אלו - שבספר הברית הראשון הופיעו,

חובות הנתינה של ישראל לגבוה - כולל נתינת עצמם - "ואנשי קדש תהיון לי" (שם, ל); ועדיין צ"ע.

8. ראה לעיל, הערה 6.

9. ראה תופעה דומה בויקרא י"א. הפרשה פותחת במאכלות אסורות (א-כג), עוברת לדיני טומאה וטהרה (כד-מ), וחוזרת למאכלות אסורות (מא-מה), כדי לחתום בעניין קדושת ישראל, שבאה לידי ביטוי בדיני מאכלות - "והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני" (מד-מה).

10. ביחס להקבלות אלה ראה: א' טוויג (לעיל, הערה 1), עמ' 90 הערה 86.

11. על הקשר בין תוכנו של ספר הברית השני לחטא העגל כבר עמדו רבותינו הראשונים - ראה הערות 13, 14, 20, 22. ש' גזונדהייט עסק בהרחבה ביחס שבין שני ספרי הברית (ש' גזונדהייט, חוקי מועדים בתורה, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 67-14). במסגרת זו הוא התייחס כמובן להבדלים שביניהם, ודבריי במאמר זה תואמים לחלק מדבריו שם. ואולם ביחס לספר הברית הראשון הוא לא עשה את ההבחנה החדה בין החלק העוסק במשפטים ובמצוות החברתיות לבין החלק העוסק במצוות שבין אדם למקום, ואת מידתו המצומצמת של הספר השני ביאר בלשון כללית יותר, בקביעה שתוכנו מתמצה בחוקים נגד עבודה זרה ובפולחן החגים, תחומים שבהם נכשלו ישראל בסיפור העגל (עמ' 32). וראה להלן הערה 19, השלכה שיש להבחנה שעשיתי.

12. בדומה לאזהרה החוזרת בפרשת משפטים הנ"ל - "ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו". ומכאן ראייה לאמור לעיל, שכוונת הכתוב שם למצוות מסוג זה. סיוע נוסף לכך אפשר להביא גם מדברים ד', ט-יח.

כאמור, בחלק החותם את הספר, בדברי הברכה לשומרי מצוות ה' - מוצבות כאן בראש המצוות של הברית המחודשת. זאת משום שהנפילה של ישראל בחטא העגל דורשת בראש ובראשונה הדגשה של ההרחקה מגוי הארץ וממנהגיהם. בחתימת נושא זה מופיע הציווי "אלהי מסכה לא תעשה לך" (שם, יז) העומד באופן ברור כנגד חטא העגל.¹³ לאחר הדרישה 'לסור מרע' שבמצוות הריחוק מהגויים ומאליליהם, מופיעה שוב בתורת "עשה טוב" מצוות הרגלים, העומדת לעומת ההכרזה "חג לה' מחר" שבחטא העגל,¹⁴ כשבתוכה, בין מצוות חג המצות למצוות חג השבועות, משולבות מצוות הבכור והשבת, כ"ל.¹⁵

נראה שהוספת מצוות אלו במקום זה, בשונה מספר הברית הראשון, נובעת מכך ששם הופיעו כבר מצוות אלה במסגרת המצוות החברתיות. במצוות השבת המופיעה שם מודגש הצד החברתי "למען ינוח שורך וחמרך וינפש בן אמתך והגר" (כ"ג, יב), כנגד "ואתם ידעתם את נפש הגר" (שם, ט), ואף מצוות הבכור הופיעה שם במסגרת מצוות אלו (כ"ב, כז-כט).¹⁶ בספר הברית החדש, שאינו עוסק במצוות החברתיות, נכנסו אלו במסגרת המצוות שבין אדם למקום - מצוות הבכור בהקשר ליציאת מצרים,¹⁷ ומצוות השבת בהקשר של מצוות הזמן - הרגלים. ההצמדה למצוות חג השבועות, הוא חג הקציר, נובעת מהדגש על השביתה ממלאכת הקציר - "בחריש ובקציר תשבת" (ל"ד, כא).¹⁸ ונראה שעל פי זה אפשר לבאר את העובדה שבספר הברית השני הושמטה הפתיחה של "שלוש רגלים תחג לך", בכך שבמצוות הרגלים משולבות מצוות אחרות, ולכן אין פתיחה זו מתאימה.¹⁹

13. כדברי ר' יוסף בכור שור בפירושו לפסוק זה.

14. כדברי ר' יוסף בכור שור בפירושו לפסוק יח.

15. הציווי "ולא יראו פני ריקם" מופיע בשני המקומות בסמוך למצוות הפסח או הבכור, ולא בסמוך למצוות ראיית פני ה' ברגלים, כדרך שהוא מופיע בדברים ט"ז, טז. ונראה שעניינה של מצווה זו כאן הוא הודאה על חסדו של ה' עם ישראל ביציאת מצרים בקיום הבטחתו - "לא תלכו ריקם" (ג', כא). אין צורך אפוא למה שנדחק ש' גזונדהייט (לעיל, הערה 11) עמ' 23 הערה 35 בביאורו למיקומו של הפסוק.

16. ראה לעיל, הערה 7.

17. מצוות הבכור נזכרת בספר הברית השני בלשון התואמת את האמור בפרשת הבכור הנאמרת בסמוך ליציאת מצרים (י"ג, יא-טז); לעומת הלשון בספר הברית הראשון, שמדגישה את נתינת הראשון לה' בדומה למצווה "מלאתך ודמעך לא תאחר" (כ"ב, כח), הסמוכה לה.

18. ראה: ד' הנשקה, 'ממחרת השבת - מבט חדש', מגדים יד, תשנ"א, עמ' 19-20. וראה להלן התייחסות לשאלה מדוע דווקא מלאכות חריש והקציר הוזכרו כאן.

19. ההבחנה שעשיתי בין שני חלקי ספר הברית הראשון, מאפשרת לבאר את שילוב מצוות הבכור והשבת במסגרת המצוות החברתיות, תוך הדגשת ההיבט החברתי שבמצוות אלו, ולבאר שמחמת כן אין התורה משלבת אותן במצוות החגים. לעומת זאת, בספר הברית השני, שאינו עוסק כלל במצוות החברתיות, ראויות הן להיכלל מחמת שייכותן למצוות הרגלים. ש' גזונדהייט (לעיל, הערה 11) ביאר גם הוא שהשמטת הכותרת "שלוש רגלים תחג

עמדנו על כך שספר הברית השני אינו חותם בברכות וקללות בדומה לחתימתו של ספר הברית הראשון. לאור האמור נראה שיש לתלות זאת בכך שתהליך הופעתו של ספר זה נולד מתוך התייחסות ו'משא ומתן' הנוגעים לעונשם של ישראל על חטאם. ניתן אם כן לומר שדרך היווצרות ספר הברית השני הפוכה מזו של ספר הברית הראשון. בראשון הנושא הוא המצוות והמשפטים שעליהם נכרתת הברית, ובסיומם מוצג השכר הבא עקב שמירתם והעונש על הפרת הברית. לעומת זאת, לאחר חטא העגל, העונש על העבירה הוא העומד על הפרק ונידון בהרחבה ב'משא ומתן' בין משה לקב"ה, ומתוך 'משא ומתן' זה נכרתת הברית החדשה, הכוללת שוב את דברי הברית שהופרה. בספר הברית הראשון, בעקבות "אתם ראייתם כי מן השמים דברתי עמכם" (כ', יט), מוצגות המצוות הנובעות מכך, ובסופן שכר ועונש. בספר הברית השני, בעקבות עיסוק נרחב בעונש שרוצה ה' להטיל על ישראל - הכולל התייחסות לשורשי עניין שכר ועונש: דרכי הנהגת ה' בעולם - "וְחִנְתִּי אֶת אֲשֶׁר אָחַז וְרַחֲמֵתִי אֶת אֲשֶׁר אֲרַחֵם" (ל"ג, יט) ו"ג מידות הרחמים (ל"ד, ו-ז) - מתרצה הקב"ה למשה ומבטיחו על כריתת ברית מחודשת, הכוללת חזרה על המצוות בתורת דברי הברית.

את ההוספה של הביטוי הייחודי "אלהי ישראל" נראה שניתן לבאר על רקע הופעתו בדבר ה' ללוויים לאחר חטא העגל: "כה אמר ה' אלהי ישראל... והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו..." (ל"ב, כז). שם מהווה ביטוי זה, כדברי ראב"ע,²⁰ תגובה לקריאתם של ישראל בשעה שחטאו בעגל: "אלה אלהיך ישראל" (שם, ד). ייתכן שביטוי זה עומד גם כנגד "ויראו את אלהי ישראל" (כ"ד, י), שבטקס כריתת הברית שלפני חטא העגל, מתוך כוונה לדמות את קיום מצוות ראיית פני ה' בשלוש הרגלים לראייתו בכריתת הברית שלפני החטא.²¹

ייתכן שגם ההוספה של ההבטחה על שמירת הארץ מפני אויביה בספר הברית השני - "ולא יחמד איש את ארצך" - נובעת מהשפעתו של חטא העגל. בסמוך לגערותו של משה באהרן נאמר: "וירא משה את העם כי פָּרַע הוא כי פָּרַע אהרן לשמצה בקמיהם" (ל"ב, כה), ופירושו המפרשים (פרט לתרגום, עיין ראב"ע ורמב"ן), שתוצאת החטא היא יכולתם של אויבי ישראל להתגבר עליהם. ואם כן, ניתן לבאר

²⁰ ל" בספר הברית השני, נובעת מתוספת מצוות הבכור והשבת למסגרת מצוות הרגלים (עמ' 51). אך את הופעת מצוות אלו בספר הברית השני הוא נדרש לבאר באופנים אחרים (עמ' 21-30).

²⁰ בפירושו הארוך לפסוק כג.

²¹ מקום נוסף בספר שמות שבו מופיע כינוי זה, הוא בדברי משה ואהרן לפרעה: "כה אמר ה' אלהי ישראל שלח את עמי ויִחַגּוּ לי במדבר" (ה', א). הצורך שם בשימוש בכינוי זה הוא ברור - הבהרת הסיבה לדרישתו לשלחם לחוג לו במדבר.

שדווקא לאחר החטא נדרשת הבטחה מיוחדת על הגנה מפני צריהם בזמן העלייה לרגל.²²

שלוש הרגלים ומצוות השבת

כאמור, בספר הברית השני הוכנסה מצוות השבת למסגרת מצוות הרגלים, ועדיין נדרשים אנו לבאר, מדוע ראתה התורה לנכון להכניסה למקום זה. לצורך זה נקדים שאלה המתעוררת בנוגע להצגת שלוש הרגלים בספר הברית (כ"ג, יד-יז).²³ הכותרת "שלוש רגלים תחג לי בשנה" (כ"ג, יד), וכן הפסוק שלאחר פירוט הרגלים - "שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך" (שם, יג), מציגים את שלוש הרגלים כבעלי משמעות אחת המשותפת לכולם. אך בחינת טעמים של הרגלים כפי שהם מופיעים בפרשה זו, מעלה שמדובר בשתי סיבות שונות של חגיגה. חג המצות בסיסו היסטורי - "שבעת ימים תאכל מצות... כי בו יצאת ממצרים" (שם, טו), לעומת זאת, חג השבועות וחג הסוכות חגים חקלאיים הם - "וחג הקציר בכורי מעשיך אשר תזרע בשדה וחג האסף בצאת השנה באספך את מעשיך מן השדה" (שם, טז). אמנם, גם בהקשר של חג המצות מוזכרת העונה החקלאית - "למועד חדש האביב", אך אין היא מוצגת כסיבת חגיגתו, אלא רק כסיבת קביעתו בזמן זה שהוא זמן יציאת מצרים, ולכן אין חג זה מכונה 'חג האביב', אלא 'חג המצות' שמו. ועלינו לברר מדוע אפוא שולבו יחדיו שני סוגים של חגים.

נראה לבאר זאת על פי הבנת מהלך ההיסטוריה, כפי שמציגה אותו התורה מתחילתה.

בפרק ב' בבראשית מתוארת יצירת האדם מן האדמה והפיכתו לנפש חיה, כשה' נופח באפיו נשמת חיים. אחר כך מתוארת הנחתו בגן ה', במקום עדן וחיים, בצל כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל, הצומח על שפת הנהר היוצא מעדן להשקות את הגן. שם נצטווה האדם לשמור על כל הטוב שהשפיע ה' עליו - "וינחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה" (בראשית ב', טו). הרושם המתקבל מתיאור זה הוא שהאדם נוצר כדי להתענג על ה' ולשבוע מטובו. האדם שרוי בעולם שכולו חיים ברכה וטוב. על עולם זה אמר דוד בשירו: "מה יקר חסדך אלהים ובני אדם בצל כנפיק יחסיון. ירנן מדשן ביתך ונחל עדניך תשקם. כי עמך מקור חיים באורך נראה אור. משך חסדך לידעך וצדקתך לישרי לב" (תהילים ל"ו, ח-יא).

אך בחלקו השני של הסיפור, עקב חטאו של האדם, הוא מגורש מהגן ובעולם מופיעים הקללה, המוות והעיזבון:

22. ראה ראב"ע בפירושו הארוך לפסוק כד.

23. עמדתו על שאלה זו במאמרי 'טוב-ה' בארץ חיים', עלון שבות 107, תשמ"ד, עמ' 59-53.

וּלְאָדָם אָמַר כִּי שְׁמַעְתָּ לְקוֹל אֲשֶׁרֶתְךָ וּתְאָכַל מִן הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ אֲרוּרָה הָאָדָמָה בְּעֵבְרֶךָ בְּעֵצָבוֹן תֹּאכְלֶנָּה כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ. וְקוֹץ וְדַרְדַּר תִּצְמִיחַ לְךָ וְאָכַלְתָּ אֶת עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה. בְּזַעַת אֲפִיךָ תֹאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבֶכְךָ אֶל הָאָדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לָקַחְתָּ כִּי עָפַר אֶתָּה וְאֶל עָפָר תִּשׁוּב (בראשית ג', יז-ט).

מהמשך תיאורה של התורה את מהלך ההיסטוריה, עולה שמצב זה של עולם מקולל אינו נצחי, אלא עתיד העולם להתגבר עליו. ביחס לנח נאמר: "ויקרא את שמו נח לאמר זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו מן האדמה אשר אררה ה'" (שם ה', כט), ואכן לאחר המבול, עקב קרבנו של נח, "וירח ה' את ריח הניחח ויאמר ה' אל לבו לא אסף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם כי יצר לב האדם רע מנעריו" (שם ח', כא). אך עדיין אין כל זרעו של נח בכלל הברכה: "ויאמר ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו" (שם ט', כה). הברכה מיוחדת היא לזרעו של שם: "ויאמר ברוך ה' אלהי שם ויהי כנען עבד למו" (שם, כו). ואכן, מזרעו של שם יוצא אברהם, הזוכה לברכה כפולה ומשולשת: "ויאמר ה' אל אברם לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך. ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה. ואברכה מברכך ומקללך אאר ונברכו בך כל משפחת האדמה" (שם י"ב, א-ג).

מבחינה נוספת פותח אברהם במהלך הפוך ממגורשי גן עדן. המגורשים מגן עדן גורשו מזרחה, ומקדם לגן שיכן ה' את הכרובים לשמור את דרך עץ החיים. קין רוצח אחיו גורש מזרחה "מלפני ה' וישב בארץ נוד קדמת עדן" (שם ד', טז). לעומתם מצווה ה' את אברהם ללכת מערבה אל ארץ הבחירה והברכה.

בהופיע העם הנבחר מזרעו, אין הברכה המובטחת מתגלה בו. גר הוא בארצם של בני חם הארור. לא חיי עדן הוא חי, כי אם חיי עוני ועינוי: "וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם" (א', יא). לא בצלו של עץ החיים הוא יושב, כי המוות רובץ לפתחו: "ויאמר מלך מצרים למיילדת העברית... אם בן הוא וְהַמָּתָן... ויצו פרעה לכל עמו לאמר כל הבן הילוד היארה תשליכה" (שם, טו-כב). מאחר שעם ישראל, לעומת שאר האומות, יצירה אלוהית מיוחדת הוא, אין הוא נוצר בדרך הטבעית שבה נוצרו שאר העמים. בראשית יצירתו הוא נמצא במצב ההפוך ממצבו האידיאלי, וה' הוא המוציא אותו ביד חזקה ממצב זה כדי לקיים בו "עם זו יצרתי לי" (ישעיהו מ"ג, כא). לשם כך פונה ה' אל משה במעמד הסנה ואומר לו: "רְאֵה רְאִיתִי אֶת עֲנִי עָמִי אֲשֶׁר בְּמִצְרַיִם וְאֵת צַעֲקָתָם שְׁמַעְתִּי מִפְּנֵי נִגְשָׁיו כִּי יָדַעְתִּי אֶת מִכְאָבָיו. וְאֵרַד לְהַצִּילוֹ מִיַּד מִצְרַיִם וְלִהְיוֹתָ מִן הָאָרֶץ הַהִוא אֶל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה אֶל אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדִבְשָׁ" (ג', ז-ח). ממקום המוות והעינוי יוציאו ה' ויביאנו אל ארץ הברכה והעדן.²⁴

24. וראה מאמרי, 'ביד חזקה שתים - שתי מגמות בתיאור יציאת מצרים', מגדים י, תש"ן, עמ' 9-20, שם עמדתי על כך שהמהלך המתואר כאן הוא על פי הבחינה המתמייחסת לתיאור הבריאה המופיע בפרק ב' בבראשית וממשיכה אותו. בצד זה הצגתי שם את הבחינה

המצווה העיקרית שנצטוו ישראל כזכר ליציאתם ממצרים ביד חזקה היא איסור אכילת חמץ ומצוות אכילת מצה: "ויאמר משה אל העם זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים מבית עבדים כי בחזק יד הוציא ה' אתכם מזה ולא יאכל חמץ... שבעת ימים תאכל מצת וביום השביעי חג לה" (י"ג, ג-ו). בתיאור ההוצאה ביד חזקה בולט צמד פעלים החוזר ונשנה - 'שלח' ו'גרש'. כך הוא בדבר ה' אל משה לפני עשרת המכות: "ויאמר ה' אל משה עתה תראה אשר אעשה לפרעה כי ביד חזקה ישלחם וביד חזקה יגרשם מארצו" (ו', א). כך הוא לפני מכת בכורות: "ויאמר ה' אל משה עוד נגע אחד אביא על פרעה ועל מצרים אחרי כן ישלח אתכם מזה כשלחו כֶּלֶה גֵרֶשׁ יגרש אתכם מזה" (י"א, א). וכך הוא גם בתיאור היציאה עצמה: "ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ... וישא העם את בצקו טרם יחמץ... ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגת מצות כי לא חמץ כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה" (י"ב, ב, לג-לט).

ונראה שהשימוש בצמד פעלים זה נובע מכוונת התורה לתאר תהליך זה כמהלך הפוך מגירושו של אדם מגן עדן, וכתיקון הקללה שנתקללה האנושות, על ידי שיבתו של עם ישראל, זרעו של אברהם, לארץ הברכה. לכן נוקט הכתוב את צמד הביטויים שנקט בתיאור הגירוש מגן עדן: "וישלחו ה' אלהים מגן עדן לעבד את האדמה אשר לקח משם. ויגרש את האדם" (בראשית ג', כג-כד). נראה ששני פעלים מקבילים אלה מדגישים שני פנים של הפעולה. הגירוש מתמקד בסילוק מהמקום שבו נמצא המסולק, והשילוח מתייחס גם ליעד שאליו הוא עתיד להגיע.²⁵ הוצאת האדם מגן עדן נבעה משני עניינים: א. הוצאתו ממקום העדן כדי לעבוד את האדמה בזיעת אפיו, וזה כולל גם את היעד של עבודת האדמה; ב. למנעו מלקיחה ומאכילה מעץ החיים, ועיקרו סילוקו ממקום עץ החיים. ולכן כנגד "בזעת אפיק תאכל לחם עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת" (בראשית ג', יט), נאמר: "וישלחו ה' אלהים מגן עדן לעבד את האדמה אשר לקח משם". וכנגד "ויאמר ה' אלהים הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעלם" (שם, כב), נאמר: "ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן עדן את הכרבים ואת להט החרב המתהפכת לשמר את דרך עץ החיים" (שם, כד). ובבוא עת תיקון העולם על

הממשיכה את תיאור הבריאה שבפרק א', שגם על פיה מצבו הראשוני של עם ישראל הוא הפוך ממצבו האידיאלי.

25. לאור זה נראה שהלשון שנוקטת התורה ביחס לגירושין "ושלחו מביתו" עדינה יותר מהנפיקט בלשון חכמים - 'גירושין', והיא אכן מתייחסת ליעד - 'ויצאה מביתו והלכה והיתה לאיש אחר' (דברים כ"ד, א-ב).

ידי הופעת עם ישראל, מגורשים הם מהמקום ההפוך מגן עדן, ומשולחים הם אל ארץ החיים והברכה, לעבוד את אדמתה זבת החלב והדבש.²⁶ נראה שלאור זה ניתן לבאר את הצירוף של שלוש הרגלים, ולהבין שעניינם אחד. חג המצות נקבע כנגד השלב הראשון של הוצאת ישראל ממקום המוות והעינוי, וחגי הקציר והאסיף נקבעו כנגד השלב השני של קבלת הברכה בארץ הברכה.²⁷ לאור זה ייתכן שהשימוש בביטוי "וחג הקציר בכורי מעשיך אשר תזרע בשדה וחג האסף בצאת השנה באספך את מעשיך מן השדה" (כ"ג, טז), בספר הברית הראשון, עומד כנגד הביטוי המקביל בדברי הציפייה של למך ביחס לנח בנו: "ויקרא את שמו נח לאמר זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו מן האדמה אשר אררה ה'" (בראשית ה', כט).

נראה שבדומה לכך יש לבאר גם את עניינה של מצוות השבת, כפי שהיא מופיעה במסגרת שלוש הרגלים בספר הברית השני: "ששת ימים תעבד וביום השביעי תשבת בחריש ובקציר תשבת" (ל"ד, כא).

הדגשת האיסור דווקא על מלאכות החרישה והקצירה דורשת ביאור. נראה שהיא נובעת מכך שגם את מצוות השבת מבססת התורה במקום זה על סיפור גן עדן. לעומת מצוות השבת שבעשרת הדיברות, המבוססת על שביתת ה' ממלאכתו ביום השביעי לבריאת העולם, בספר הברית עומדת השבת כנגד עונשו של אדם בגירושו מגן עדן, ועניינה להביא את ישראל ביום זה לשוב לעולם של גן עדן, ולשהות באווירה 'מעין עולם הבא'.²⁸ כשנתקלל אדם בעקבות חטאו, נאמר לו: "וקוץ

26. מקום נוסף שבו משתמשת התורה בצמד פעלים זה הוא בגירוש הגר וישמעאל: "ותאמר לאברהם נָרַשׁ האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק... וישכם אברהם בבקר ויקח לחם וחמת מים ויתן אל הגר שם על שכמה ואת הילד וישלחה ותלך ותתע במדבר באר שבע" (בראשית כ"א, י-יד). אמנם, שם אין שתי הפעולות מבוצעות בפועל בהגר וישמעאל - שרה תובעת את גירושם, אך בפועל אברהם משלחם. וייתכן שבכך מרכז אברהם את המעשה הקשה הזה. גירוש, כאמור, הוא סילוק מהמקום, ושילוח כולל התייחסות למקום שאליו משולחים. שרה רוצה לסלק את ישמעאל כדי שלא יירש עם יצחק, אך אברהם, הדואג לגורל בנו, משלח אותו לגורלו למקום שבו תתקיים הבטחת ה' ביחס אליו: "וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי זרעך הוא" (שם, יג). אולם ייתכן שהשימוש בשני פעלים אלה כאן קשור גם הוא למבואר בגוף המאמר. לעומת ישראל המגורשים ממצרים ומשולחים לארץ ישראל, ישמעאל מגורש מארץ ישראל ומשולח לכיוון מצרים, ושם הוא מוצא את זיווגו (שם, כא).

27. עיקרון דומה ניתן לראות במצוות 'מקרא ביכורים' (דברים כ"ו, א-יא). כשהאדם מביע תודתו לה' על ברכת יבולו על ידי הבאת ביכורי פירותיו, הוא מציג את קבלת ברכה זו בארץ הברכה כסופו של תהליך ארוך ששעבוד מצרים עומד ברקעו, והוצאת ישראל ממצרים מהווה תחילת השפעת החסד שמשפיע ה' על עמו.

28. ולכן אין התורה משתמשת בביטוי "מלאכה" כבשאר מקומות, אלא בלשון "תעבד" כנגד "לעבד את האדמה" (בראשית ג', כג).

והדרדר תצמיח לך ואכלת את עשב השדה" (בראשית ג', יח). נראה שהחרישה והקצירה הן תוצאותיה של קללה זו. החרישה שקודם הזריעה נדרשת כדי למנוע את צמיחת הקוץ והדרדר,²⁹ והקצירה היא לקיטת "עשב השדה", שניתן לאדם חלף פרי עץ הגן.³⁰ השבת המופיעה בספר הברית עניינה, כאמור, חזרה לגן עדן והתבטלות מעבודה כדי שבמקומה תבוא התענגות על ה', ולכן דווקא ביחס לעבודות המסמלות את הקללה שבעקבות חטאו של אדם, מודגש האיסור לעשותן ביום זה.

לפי ההשערה הזאת, שהלשון שנקטה התורה ביחס לחגים החקלאיים - "מעשיך", נובעת מההקבלה ללשון "ממעשנו ומעצבון ידינו", ייתכן שאף השימוש בלשון זו בספר הברית הראשון ביחס לשבת נובע מכך: "ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבת" (כ"ג, יב). אלא שבהתאם לסופו של הפסוק - "למען ינוח שורך וחמרך וינפש בן אמתך והגר" - הוא שולב בספר זה במערכת המצוות החברתיות, ולא במערכת מצוות הרגלים, המבוססות, כאמור, על פרשת גן עדן, כפי שנעשה בספר הברית השני.

29. כדברי הנביא: "נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קצים" (ירמיהו ד', ג).

30. "וטעם 'את עשב השדה' הוא הלחם. כי בגן חיותו מפרי העץ" (ראב"ע, שם).